

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ В ПРАКТИЦІ УПРАВЛІННЯ

УДК 316.344.24

О. М. БАЛАКІРЄВА,
кандидат соціологічних наук, заввідділом моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”,
А. М. НОУР,
кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник
відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій
ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”

ВЗАЄМОЗВ’ЯЗОК ЕКОНОМІЧНОЇ НЕРІВНОСТІ, СОЦІАЛЬНОГО ВІДТОРГНЕННЯ ТА СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ *

Розглянуто поділ економічно активного населення України за рівнем матеріального становища. Визначено особливості взаємодії економічної нерівності, соціального відторгнення та соціальної мобільності різних професійно-статусних груп українців.

Ключові слова: економічна нерівність, соціальне відторгнення, соціальна мобільність.

The distribution of Ukraine’s active population over the levels of material standing is considered. Specific features of the interrelation of the economic inequality, social tearing away, and social mobility of various profession-status groups of Ukrainians are presented.

Keywords: economic inequality, social tearing away, social mobility.

У міру нерегульованого зростання диференціації доходів і майнового розширення населення актуалізуються питання соціально-економічної нерівності, соціального відторгнення та низхідної соціальної мобільності за матеріальним становищем. Трансформаційні зміни найбільше зачепили найчисленнішу частину населення, яка є основною продуктивною силою і, відповідно, мала б дістати належні можливості для збільшення доходів та підвищення рівня добробуту, а також посилити свій людський капітал згідно з вимогами соціальної економіки.

Аналіз проблем соціальної мобільності відіграє важливу роль у суспільствах, які трансформуються і де відбувається руйнування колишніх соціальних зв’язків, а нові лише починають формуватися. Від того, яким буде характер соціальної мобільності у нових економічних, політичних і соціальних реаліях, істотною мірою залежать специфіка і характер розвитку соціуму. Соціальна мобільність має велике значення для стабілізації суспільства, оскільки відкритий доступ для переходу до високостатусних груп розширює можливості здібних та амбітних людей у підйомі з низьких соціальних статусів на більш високі.

З огляду на те, що проблема мобільності лежить на перетині з проблемою адаптації, актуалізуються питання аналізу адаптаційного потенціалу працездатного насе-

---

* Публікацію підготовлено і здійснено у рамках планової відомчої науково-дослідної роботи ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України” “Вплив економічних перетворень на процеси соціальної мобільності в сучасному українському суспільстві” (тема № III.16.11; № державної реєстрації 0110U004381).

лення, визначення умов для підвищення інноваційної активності людей, формування та реалізації найпродуктивніших адаптаційних стратегій, які схвалюються суспільством. Базою для сучасних досліджень проблем адаптації різних професійних груп населення до соціальних умов, які динамічно оновлюються, і до процесів мобільності є наукові праці Б. Барбера, М. Вебера, П. Сорокіна, Е. Шилза¹ та інших відомих вчених, які внесли вагомий вклад у розробку концепцій соціальної структури і соціальної стратифікації (в тому числі за професійною ознакою).

Дослідження руху страт дозволяє простежити тенденції та специфіку соціальної диференціації, а також особливості розшарування різних професійно-статусних груп населення. На пострадянському просторі (зокрема, у Росії) науковці аналізують особливості трансформації соціальної структури та соціальної стратифікації, проблеми соціально-економічної нерівності та потоки мобільності². Велика увага у зазначених дослідженнях приділяється вивченню соціально-професійної структури російського суспільства, що трансформується, зокрема – становища у цій структурі окремих страт за професійною ознакою.

Фахівці підкреслюють, що на найважливіших етапах соціальних трансформацій у соціумі особливого значення набуває вимір показників соціальної динаміки, які характеризують спрямованість та інтенсивність процесів суспільно-економічних змін. При цьому вказується на існуючі обмеження прямого і коректного виміру соціально-економічної стратифікації, зумовлені специфічними методологічними та методичними проблемами виміру доходів, точністю і достовірністю отриманих даних, невчасними грошовими виплатами, натуроплатою праці, зростанням частки доходів від додаткової зайнятості, самозайнятості та неформальної (зокрема, “тіньової”) зайнятості. Тому за відсутності можливостей для достовірного виміру доходів з метою оцінки ступеня соціально-економічної диференціації актуалізуються пошуки альтернативних шляхів дослідження на основі використання суб’єктивних не кількісних критеріїв і методів аналізу. Зокрема, пропонується вимірювати соціальну динаміку, нерівномірність розподілу доходів і матеріального добробуту різних соціальних груп населення за даними суб’єктивної мобільності, тобто за оцінками, які дають респонденти своїм переміщенням в економічному просторі³. Дослідниками підкреслюється існування проблеми емпіричного виміру соціальної стратифікації та соціальної мобільності⁴, а також пропонується підхід до дослідження соціального статусу індивіда або

¹ Див., наприклад: Барбер Б. Структура социальной стратификации и тенденции социальной мобильности. У кн.: Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. М., “Прогресс”, 1972, с. 235–247; Вебер М. Основные понятия стратификации. “Социологические исследования” № 5, 1994, с. 147–156; Сорокин П. Социальная стратификация и мобильность: Человек. Цивилизация. Общество. М., Политиздат, 1992, с. 295–424.

² Див., наприклад: Заславская Т. И. Современное российское общество: социальный механизм трансформации. М., “Дело”, 2004, с. 150; Радаев В. В. Экономическая социология. Учебное пособие для вузов. М., 2005, 603 с.; Беляева Л. А. Россия и Европа: структура населения и социальное неравенство. Сравнительный анализ. У кн.: Россия в Европе: по материалам международного проекта “Европейское социальное исследование”. М., “Academia”, 2009, с. 53–94; Голенкова З. Т., Игитханян Е. Д. Профессионалы – портрет на фоне реформ. “Социологические исследования” № 2, 2005, с. 28–36.

³ Див.: Богомолова Т. С., Тапилина В. С. Мобильность населения по материальному положению: субъективный аспект. “Экономическая социология” № 2, 1998, с. 28–37 (<http://ecsocman.edu.ru/data/527/686/1217/003.BOGOMOLOVA.pdf>).

⁴ Див.: Анурин В. Ф. Проблема эмпирического измерения социальной стратификации и социальной мобильности. “Социологические исследования” № 4, 1993, с. 87–96.

страति відповідно до основних положень концепції П. Сорокіна за тривимірним виміром: економічного, політичного і професійного просторів.

У межах дослідження “Росія, що змінюється: формування нової системи стратифікації” розглядаються певні характеристики висхідної професійної мобільності, пов’язані з її структурними умовами. Емпірична база дослідження дозволила визначити позитивну динаміку професійного просування, тобто суб’єктивну висхідну професійну мобільність⁵, яка фіксувалася на основі суб’єктивних оцінок зміни становища у професійній структурі. Отже, проведений аналіз наукових праць про стратифікацію дозволяє стверджувати, що певні характеристики висхідної професійної мобільності, тобто переміщення груп працюючих за матеріальним становищем можна досліджувати за даними суб’єктивної оцінки мобільності населення.

За даними національних соціологічних опитувань, проведених Українським інститутом соціальних досліджень імені О. Яременка (УІСД) і Центром “Соціальний моніторинг” (ЦСМ)⁶, встановлено, що у 2009 р. з усього працюючого населення України 44% віднесли себе до середнього прошарку за рівнем матеріального становища родини, у 2010 р. їх частка зменшилася до 37%, а у 2011 р. – до 35% (табл. 1).

Найвищими темпами низхідні переміщення населення за рівнем матеріального становища відбулися від 2010 до 2011 р. Характер змін у матеріальному становищі людей за їхніми суб’єктивними оцінками свідчить про скорочення частки тих, хто дав йому оцінку “вище за середнє” (з 8 до 3%), і тих, хто оцінив його як “середнє” (з 37 до 35%). Одночасно відбувається зростання страт, які оцінюють своє матеріальне становище як “нижче за середнє” (з 36 до 37%) і як “низьке” (з 19 до 25%). Особливо несприятливу ситуацію зафіксовано для родин з низьким рівнем матеріального становища – 11% з них відчувають свої низхідні переміщення щодо цього (низькодохідний прошарок населення зріс з 17% у грудні 2009 до 25% у 2011 р.).

Таким чином, одним з факторів соціально-економічного виключення⁷ (відторгнення) сімей тих, хто зайнятий у низькооплачуваних сферах праці, є недостатність їхнього доходу для задоволення основних людських потреб. Проте найбільші ризики відторгнення від активного соціально-економічного життя

⁵ Див.: П о п о в а І. П. Професіональна мобільність: суб’єктивна позитивна динаміка. У кн.: Соціальна динаміка і трансформація професіональних груп в сучасному суспільстві. М., 2007, 290 с.

⁶ Див.: “Думка населення: грудень 2009 р.”; “Думка населення: листопад – грудень 2010 р.”; “Думка населення: квітень 2011 р.”; “Думка населення: жовтень 2011 р.”; “Думка населення: листопад 2011 р.”.

⁷ У найбільш узагальненому трактуванні соціально-економічне виключення розуміється як витіснення індивідів або соціальних груп із соціальної структури суспільства і суспільних процесів, як обмеження доступу до джерел підвищення рівня добробуту, як створення умов, які не дозволяють цим індивідам або соціальним групам виконувати у суспільстві значущу роль (див., наприклад: Т о л с т и х Н. В. Соціальне виключення в сучасній Україні: спроба оцінки. “Український соціум” № 1, 2003, с. 81–85; Р е в н і в ц е в а О. В. Соціальне виключення: проблеми визначення та дослідження. “Демографія та соціальна економіка” № 1, 2008, с. 98–106). Узагальнюючи різні концепції та підходи до визначення суті соціального виключення, можна виділити такі його складові: з одного боку, це “виключені” особи, з іншого – суспільство, з тих чи інших причин закрите для цих осіб. Як окрему складову явища соціального виключення слід аналізувати власне причини та обставини його розвитку. У рамках даної статті ми розглядаємо соціальне виключення у вужчому розумінні – як соціально-економічне відторгнення у сфері праці.

Таблиця 1*

**Поділ економічно активного населення України
за рівнем матеріального становища і соціально-трудовим статусом**

(%)

Соціально-трудо- вий статус	Самооцінка респондентами матеріального становища родини											
	вище за середнє **		середнє				нижче за середнє				низьке***	
	XII 2009 р.	XII 2010 р.	XII 2009 р.	XII 2010 р.	2011 р.	XII 2009 р.	XII 2010 р.	2011 р.	XII 2009 р.	XII 2010 р.	2011 р.	
У цілому населення, що має роботу...	4	8	3	44	37	35	35	36	37	17	19	25
у тому числі:												
керівник організації (структурного підрозділу).....	19	23	18	56	60	43	19	10	29	6	7	10
підприємець.....	23	41	15	54	36	53	18	18	21	5	5	11
спеціаліст.....	5	8	3	55	43	41	31	39	39	9	10	17
службовець.....	2	3	2	50	45	41	34	38	37	14	14	20
самозайнятий.....	3	8	2	40	45	31	37	31	36	20	16	31
працівник промислової (сільськогосподарства)....	1	4	1	34	35	31	40	38	40	25	23	28
Безробітні.....	1	2	1	23	22	20	34	34	33	42	42	46

* За даними опитувань УІСД і ЦСМ за відповідні роки.

** Сума відповідей респондентів, які визначили матеріальне становище своєї родини як "дуже високе", "високе" й "вище за середнє".

*** Сума відповідей респондентів, які визначили матеріальне становище своєї родини як "низьке" і "дуже низьке".

**** Середнє значення за даними 3 опитувань у квітні, жовтні та листопаді 2011 р. Об'єднана вибірка з економічно активного населення становила 8883 респонденти, з яких 7608 – працюючі, а 1275 – безробітні.

мають безробітні, серед яких від 76 до 79% (сумарно) оцінюють своє матеріальне становище як “нижче за середнє” і як “низьке”. За методикою МОП, рівень безробіття в Україні серед економічно активного населення віком 15–70 років становить 8,1%, а серед осіб працездатного віку – 8,8%⁸. За результатами опитування дорослого населення наприкінці березня 2012 р.⁹, питому вагу безробітних (незарєєстрованих та офіційно зарєєстрованих як безробітні) серед економічно активного населення віком 15–70 років, за розрахунками авторів цієї статті, можна оцінити інтервалом 11–13%. Отже, кожен десятий учасник ринку праці перебуває у стані безробіття і не має змоги реалізувати свої можливості у сфері зайнятості.

За даними Національної доповіді про людський розвиток 2011 в Україні¹⁰, ступінь соціального відторгнення від ринку праці залежить від освітнього рівня: найнижчий його ступінь зафіксовано серед осіб з повною вищою освітою (6,8%), а найвищий – серед тих, хто опанував базову вищу освіту (14,6%). Найбільш уразливими до соціального виключення є працівники, звільнені з економічних причин. Так, за підсумками 2010 р., 39% від загальної кількості звільнених (у 2009 р. – 45,5%) стали безробітними саме через економічні причини, тоді як у 2002–2008 рр. переважали звільнення за власним бажанням. Ризик відторгнення від соціально-економічного життя залежить від типу населеного пункту. У найкращій ситуації перебувають мешканці великих міст, де спектр робочих місць є ширшим, що, у свою чергу, дає можливість працевлаштуватися. Тим часом у найгіршому становищі – жителі малих міст, які мають найменші можливості для зайнятості, насамперед, з економічних причин. Особливо високим ризиком соціально-економічного виключення відрізняються безробітні та члени їхніх сімей, які проживають у малих містах з монофункціональною структурою економіки.

Найменш захищеними і такими, що легко піддаються соціальному відторгненню, є працівники, які оформлюються за трудовими угодами на певний строк, зайняті неповний робочий тиждень або час, самозайняті та ін. Самозайняті та зайняті у неформальному секторі майже повністю випадають з нормативно-правового поля трудових відносин і практично не захищені на робочому місці. Втім, і офіційна зайнятість некваліфікованою працею (у містах – це майже чверть усіх працюючих, а у сільській місцевості – понад половину) не забезпечує не тільки прийнятних доходів, але й належного соціального статусу. Це означає, що сучасна економіка України не генерує достатньої кількості кваліфікованої зайнятості, що у наступні роки може спричинити зниження рівня людського капіталу. Ступінь та особливості залучення людини до соціально-економічного життя значною мірою пов’язані для неї з якістю робочого місця, можливостями кар’єрного зростання і рівнем доходу. Соціальне виключення через низький рівень оплати праці сприймається працюючими дуже гостро, викликає недовіру, побоювання, невизначеність поведінки та сенсу життя. Постійна відстороненість від соціально-культурного життя, немож-

⁸ Див.: (<http://ukrstat.gov.ua>).

⁹ За результатами моніторингових опитувань населення України, що проводяться УІСД і ЦСМ спільно з відділом моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”. Всеукраїнське опитування проведено з 17 по 25 березня 2012 р. в усіх областях України, АР Крим і Києві. Всього опитано 2007 респондентів. Стандартні відхилення (при достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1:0,9 до 0,5:0,5 становлять 1,31–2,18%. Метод отримання інформації – індивідуальне інтерв’ю за місцем проживання респондента “віч-на-віч”. Рівень досягнення респондентів – 65%.

¹⁰ Див.: Національна доповідь про людський розвиток 2011. Україна: на шляху до соціального залучення. Видання Програми розвитку ООН в Україні, 2011, с. 57–60.

ливість отримувати необхідну кваліфіковану медичну допомогу і надати дітям певний освітній рівень пригнічують особистість, спричиняють стурбованість і напруженість через власну нереалізованість. Більшість працюючих не відчувають потреби у навчанні впродовж життя, оскільки не впевнені, що здобуті при цьому професійні знання і компетенції знадобляться їм для кар'єрного зростання та збільшення доходів, а отже, не сподіваються на висхідну соціальну мобільність¹¹.

У суспільстві зростають протестні настрої, насамперед, з економічних причин – зокрема, у сфері доходів і зайнятості. Так, у грудні 2011 р. 38,1% респондентів підтвердили свою готовність взяти участь у законних акціях протесту (мітингах, демонстраціях, пікетуваннях) у разі значного підвищення цін на найнеобхідніше, 32,3% – у разі невиплати заробітної плати, 27,3% – проти масового скорочення робочих місць на якомусь підприємстві або в якійсь галузі, 24,8% – через низький рівень заробітної плати¹².

Дані моніторингу Інституту соціології НАН України впродовж останніх років також свідчать про негативну соціальну динаміку у розвитку українського суспільства. За отриманими результатами, близько 40% працюючих не можуть знайти роботу, яка б відповідала їхнім запитам, а третина – не мають можливості працювати з повною віддачею та одержувати достатній дохід. Існуюча проблема (мати гідну роботу з гідною оплатою праці) призводить до неможливості задовольнити навіть першочергові потреби самих працівників і членів їхніх сімей; третині населення (у 2010 р. – 34%) не вистачало на харчування, на придбання необхідного одягу та взуття¹³.

Дані моніторингу УІСД і ЦСМ у 2011 р. свідчать, що в цілому серед населення України найбільшу стурбованість викликають такі загрози: припинення виплати заробітної плати, пенсій, соціальної допомоги, стипендій тощо (63%); втрата роботи, безробіття (62%); інфляція, стрімке зростання цін (62%)¹⁴.

Проблема поділу суспільства на багатих і бідних найбільше турбує найманих працівників державних підприємств і самозайнятих (на рівні 62–66%). Найменшою мірою на неї звертають увагу приватні підприємці, бізнесмени і фермери (46%). За соціально-трудовим статусом не відмічається значної різниці у стурбованості населення проблемою розшарування суспільства на багатих і бідних (коливання по групах у межах 59–64%). Проте з переміщенням населення з високодоходних груп до низькодоходних рівень стурбованості проблемою поділу суспільства на багатих і бідних значно зростає (з 43 до 66%). Інакше кажучи, можна говорити про те, що у матеріально більш благополучних прошарках населення зростає толерантність до значної диференціації доходів і розшарування суспільства за рівнем життя.

Отже, ситуація у сфері реалізації трудового потенціалу України залишається складною, а низький рівень оплати праці є серйозною перешкодою для розвитку ринкових реформ. Як зазначають фахівці, причини української бідності полягають, насамперед, у повільній адаптації національної економіки до ринкових умов, низькій конкурентоспроможності ряду галузей і виробництв, превалюванні на

¹¹ Див.: там же, с. 61–69.

¹² Див.: Думка громадян України про ситуацію в країні, оцінки діяльності влади, електоральні орієнтації. Підсумки 2011 року: Результати соціологічного дослідження (http://www.ucesps.org/ukr/news.php?news_id=386).

¹³ Див.: “Думка населення: листопад – грудень 2010 р.”.

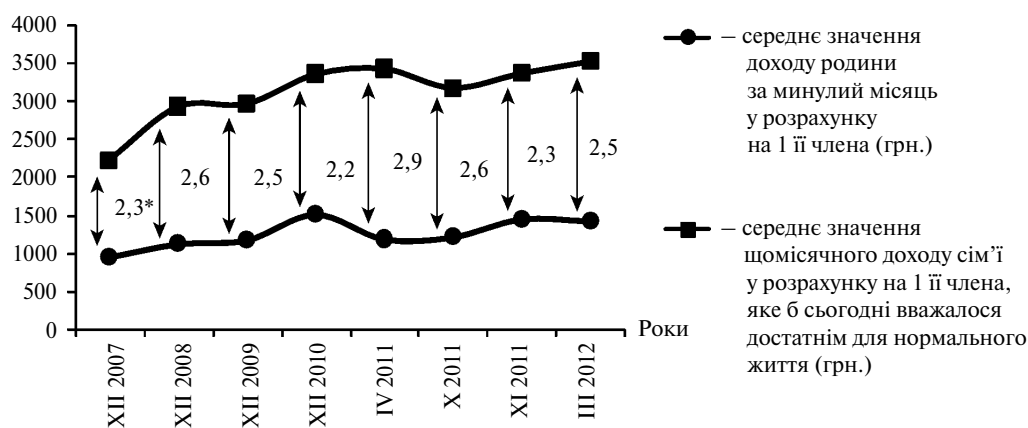
¹⁴ Див.: “Думка населення: жовтень 2011 р.”.

ринку праці низькооплачуваних робочих місць, низькій продуктивності праці. Тому захищеність працюючого населення, пов'язана з базовим соціально прийнятним доходом, вимагає термінового зміцнення.

Найбільше стурбовані проблемою низького рівня оплати праці наймані працівники державних підприємств, самозайняті та наймані працівники приватних підприємств, а найменше – приватні підприємці, бізнесмени і фермери. Але той факт, що навіть у групі приватних підприємців 73% респондентів відзначають стурбованість проблемою низького рівня оплати праці, вказує на особливу гостроту необхідності реформування системи матеріального стимулювання працівників.

За соціально-трудовим статусом найвищі (92%) показники стурбованості низьким рівнем заробітної плати виявляють працівники промисловості (сільського господарства), а найнижчі (68%) – керівники різних рівнів. Те, що серед безробітних 90% відзначають існування цієї проблеми, може свідчити про наявність у системі служби зайнятості вакансій переважно з малокваліфікованою та низькооплачуваною працею. З переміщенням населення з високодохідних груп до низькодохідних стурбованість проблемою низького рівня заробітної плати істотно зростає. Причому це відбувається стрибкоподібно: з високодохідних груп до середньодохідних – одразу на 23%, а з середньодохідних до низькодохідних – ще на 3%.

Показовим є розрив між наявним доходом родини у розрахунку на 1 її члена та рівнем доходу сім'ї на 1 її члена, який опитані вважають достатнім для нормального життя (рис.). У квітні 2011 р. було зафіксовано найбільший за останні 5 років розрив між середніми значеннями фактичного і бажаного рівнів доходу у розрахунку на 1 члена родини (2,9). Протягом жовтня – листопада 2011 р. цей розрив скоротився, в першу чергу, за рахунок зменшення середнього значення бажаного доходу у жовтні та зростання реального доходу у листопаді. У листопаді 2011 р. бажаний дохід перевищував фактичний у 2,3 рази, що є аналогічним показнику грудня 2007 р. За останнім виміром, у березні 2012 р. бажаний дохід у 2,5 рази перевищує наявний у розрахунку на 1 члена домогосподарства.

Динаміка середніх значень доходу, бажаного для нормального життя, та реального рівня достатку

* Наскільки середній бажаний дохід родини перевищує середній реальний дохід у розрахунку на 1 її члена (рази).

Джерело: За даними моніторингу УІСД і ЦСМ за участю відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України".

Отже, проведений аналіз громадської думки щодо надмірного розшарування населення за доходами свідчить, що у першу чергу респондентів турбує проблема низького рівня оплати праці. Це означає, що заробітна плата більшості працівників не може не тільки забезпечувати гідну винагороду за працю, але й бути адекватною докладеним зусиллям, тобто у більшості випадків вона втрачає свої відновлювальну та стимулюючу функції.

На сучасному українському ринку праці відбувається активний процес переміщення значних прошарків працюючого населення до низькодохідних груп через втрату колишніх стійких позицій у певних сегментах зайнятості. Ризик вбачається у тому, що втрачається ресурсна база для відтворення соціального статусу та передання накопиченого соціального капіталу наступним поколінням. Бідність обмежує доступ значної частини населення до якісних послуг освіти, охорони здоров'я, заважає успішній соціалізації дітей та молоді, зневірює людей у соціальній спрямованості ринкових реформ. Через збільшення розриву між багатими і бідними у соціумі загострюється соціальна напруженість, посилюється негативне сприйняття несправедливості майнового розшарування, виникають дефіцит довіри та конфлікт групових інтересів.

Активність адаптаційних стратегій населення у сфері праці визначається тим, чи передбачається залучати додаткові адаптаційні механізми та здійснювати реальні кроки для зміни кожним свого становища (зміна місця роботи, професії та спеціальності; перепідготовка; підвищення кваліфікації; спроби знайти додаткову роботу, використати інші варіанти трудової діяльності або зайнятися підприємництвом). Сьогодні моніторинг намірів населення у сфері праці демонструє зниження потенціальної економічно-трудова активності. Це змушує припускати певну зневіру людей у поліпшенні власного добробуту шляхом підвищення соціально-економічної активності, підтвердженням чому є такі дані: майже 2/3 населення погоджуються з твердженням, що нині в Україні заробляти на гідне життя чесним шляхом майже неможливо; близько 60% не погоджуються з твердженням, що сьогодні краще живуть ті, хто більше працює.

Самоідентифікація індивідів з певним місцем у соціально-економічній ієрархії, зміни у матеріальному становищі різних професійно-статусних груп протягом 2009–2011 рр. є важливими характеристиками процесів мобільності та соціальної динаміки населення. Проте не менш важливим питанням є визначення міжгрупових відмінностей у поведінці, ціннісних орієнтаціях, оцінках майбутнього життя (очікувана суб'єктивна мобільність), які безпосередньо впливають на успішність адаптації або соціальне виключення. Серед найманих працівників державних і приватних підприємств майже не зафіксовано відмінностей за рівнем очікуваної суб'єктивної мобільності на найближче майбутнє. Так, 46% найманих працівників державних підприємств зазначили, що істотних змін не відбудеться, 47% – що добробут знизиться і лише 7% – що добробут зросте (табл. 2). Аналогічні оцінки змін у добробуті на найближчі півроку дають працівники приватних підприємств.

Якщо за видами зайнятості оцінки очікуваних змін у добробуті майже не відрізняються, то за соціально-трудова статусом в оцінках майбутніх перемішень населення встановлено певні розбіжності. З усього працюючого населення 92% вважають, що істотних змін не відбудеться або добробут знизиться. Отже, тільки 8% з них очікують на висхідну мобільність у своєму матеріальному становищі та впе-

нені, що добробут зросте. Найбільш оптимістичні настрої з приводу позитивної суб'єктивної мобільності зафіксовано серед підприємців (16%), керівного складу (14%) і самозайнятих (13%) (табл. 3). Найменш оптимістично щодо майбутнього зростання добробуту налаштовані працівники промисловості (сільського господарства) (50% цієї категорії працюючих очікують на низхідну суб'єктивну мобільність і вважають, що добробут знизиться, а 6% – що він зросте) та спеціалісти (серед яких 46% очікують на низхідну суб'єктивну мобільність, а 7% – на висхідну). Отже, найменш дохідні працівники промисловості (сільського господарства) не тільки відчують реальні низхідні переміщення за матеріальним становищем, але й відрізняються більш песимістичними очікуваннями і настроями з приводу змін у майбутньому. В цілому працівники промисловості (сільського господарства) і спеціалісти досить низько оцінюють власні шанси на досягнення матеріального успіху та зростання добробуту, що, у свою чергу, зумовлює загрозу соціального відторгнення і викликає у них невру у своє успішне пристосування до життя.

Таблиця 2*

**Розподіл відповідей респондентів на запитання:
“Оцініть, будь ласка, як зміниться життя Вашої родини
(Ваше особисто) через півроку?”**

(%)

Види зайнятості	Очікувана суб'єктивна мобільність на найближчі півроку		
	істотних змін не відбудеться	добробут зросте	добробут знизиться
Наймані працівники державних підприємств	46	7	47
Наймані працівники приватних підприємств	45	6	49

* Джерело: “Думка населення: квітень 2011 р.”.

Таблиця 3*

**Розподіл відповідей респондентів на запитання:
“Оцініть, будь ласка, як зміниться життя Вашої родини
(Ваше особисто) через півроку?”**

(%)

Соціально-трудова статус	Очікувана суб'єктивна мобільність на найближчі півроку		
	істотних змін не відбудеться	добробут зросте	добробут знизиться
У цілому населення, що має роботу у тому числі:	44	8	48
керівник організації (структурного підрозділу).....	49	14	37
підприємець.....	48	16	36
спеціаліст.....	47	7	46
службовець.....	45	10	45
самозайнятий.....	48	13	39
працівник промисловості (сільського господарства).....	44	6	50
Безробітні.....	36	6	58

* Джерело: “Думка населення: квітень 2011 р.”.

Очікувана суб'єктивна мобільність на найближчі півроку залежить не тільки від соціально-трудового статусу і виду зайнятості, але й від рівня матеріального становища працівників. Певні групи працюючих, які займають різні позиції у ієрархії за матеріальним становищем, мають неоднакову впевненість у можливостях просування вгору. Так, найвищі оцінки висхідної суб'єктивної мобільності (39%) відзначають респонденти з матеріальним становищем, вищим за середнє (табл. 4).

Таблиця 4*

**Розподіл відповідей респондентів на запитання:
“Оцініть, будь ласка, як зміниться життя Вашої родини
(Ваше особисто) через півроку?”**

Самооцінка респондентами матеріального становища родини	Очікувана суб'єктивна мобільність на найближчі півроку		
	істотних змін не відбудеться	добробут зросте	добробут знизиться
Вище за середнє.....	57	39	4
Середнє.....	54	11	35
Нижче за середнє.....	46	5	49
Низьке.....	28	5	67

(%)

* Джерело: “Думка населення: квітень 2011 р.”.

До таких респондентів належать, насамперед, підприємці та керівники організацій (структурних підрозділів). Серед працюючих з середнім матеріальним становищем 11% вважають, що у майбутньому добробут зросте, і цей показник є майже утричі меншим, ніж у високодохідній страті. Очікувана висхідна суб'єктивна мобільність у низькодохідних стратах є найнижчою – по 5% у кожній з них. І навпаки, на думку 67% працівників з низьким матеріальним становищем і лише 4% з рівнем, вищим за середній, у найближчому майбутньому добробут знизиться. Як свідчать отримані результати, низьке матеріальне становище людей є важливою детермінантою очікуваної висхідної суб'єктивної мобільності, викликаючи у них зневіру у можливостях власного успішного соціально-економічного просування. Відмінності у рівнях добробуту впливають на ціннісні орієнтації, настанови, очікування і самосвідомість кожного.

Отже, різне соціально-економічне і матеріальне становище детермінує економічну активність працюючих, формуючи різні системи ціннісних орієнтацій людей. Соціально-трудова та матеріальна статуси формують відповідні настанови щодо поведінки населення на ринку праці, зумовлюючи його належність до відповідного типу економічної культури.

Фахівці Інституту соціології НАН України стверджують, що різне соціально-економічне і матеріальне становище зумовлює не тільки неоднакові можливості доступу до економічних знань, але й (що є головним) формує різні системи ціннісних орієнтацій людей, а отже, і різні класові культури¹⁵. Соціальна незахищеність, повсякденне життя як балансування на межі виживання є причинами того, що 68,8% опитаних найманих працівників вказували на недостатню впевненість у власному майбутньому. У підгрупі респондентів, які були вимушено безробітними, цей показник становив 79,5%. Низькі показники задоволеності робо-

¹⁵ Див.: Экономическая культура населения Украины. К., 2008, с. 16.

тою та малозабезпеченість значної частини найманих працівників на фоні піднесення матеріального добробуту незначної частки бізнесменів, переважно орієнтованих на одержання прибутку, є яскравими підтвердженнями думки 63,3% експертів, які вважають, що в сучасній Україні існують дві окремі економічні культури – культура багатих і культура бідних¹⁶.

На підставі проведеного аналізу можна стверджувати, що у сьогоднішньому українському суспільстві відбуваються низхідні переміщення працюючих та їхніх сімей за матеріальним становищем. Зазначені процеси впливають на зростання ризику соціально-економічного виключення з суспільно-економічного життя і викликають низхідну очікувану суб'єктивну мобільність. Якщо у соціумі переважають люди зі стабільно низьким рівнем доходів, то поступово формуються занижені вимоги та очікування відносно рівня життя, наслідками чого є зневіра, патерналістські настрої та пасивна поведінка. Отже, проблеми надмірної диференціації доходів населення і зростання бідності необхідно вирішувати безпосередньо у сфері перерозподілу доходів. Без радикального перегляду розподільних відносин – збільшення податкового навантаження на надприбутки і зростання доходів незаможних до рівня, що відповідав би нормам соціальної держави, – у країні неможливо здійснити успішні реформи.

У такому контексті повинні спрацювати і проголошені Президентом України соціальні ініціативи, зокрема – підвищення пенсій та інших соціальних виплат окремим категоріям громадян і створення нових робочих місць. І якщо перша з них стосується більшою мірою тих, кому за 50 років, і вирішуватиме проблему підвищення соціального захисту, то друга викликала заінтересованість найбільш активної частини населення віком 18–39 років (майже 60% вважають, що це стосуватиметься їхнього життя) і має спрацювати на попередження соціального відторгнення та на створення шансів для висхідної соціальної мобільності.

Стаття надійшла до редакції 25 квітня 2012 р.

---

¹⁶ Див.: т а м ж е, с. 197.